

KENDE PÉTER

A köztársasági eszme magyarországi állásáról

Köztársaságról szólva próbáljuk meg először is felidézni e fogalom pontos értelmét. Az ókortól örökölt szóhasználat szerint a köztársaság egy szűkebb haza, amelynek fiait-leányait patriotikus érzések kötik össze, egyszersmind választják el más népektől, városoktól, politikai egységektől, még olyanoktól is, amelyeknek tagjai esetleg hasonló nyelven szólnak meg. A keresztény középkorban a *Res publica* eszméje kitágult, és magát az államot, pontosabban az isteni törvényeket követő, az emberek jó kormányzására alkalmas hatalmi képződményeket jelölte. Ezzel szemben a 18. században kialakult modernebb értelme szerint a köztársaság önkéntes szövetkezés, amelyhez annak szubjektumai mintegy akaratlagosan tartoznak, egyfajta hallgatólagos vagy tételesen leszögezett „társadalmi szerződés” elvei szerint.

A köztársaság modern eszméje tehát a *szabadság* és az *állampolgári egyenlőség* gondolatán nyugszik, ezen felül az államnak ama világi fel fogásán is, amely szerint a hatalom: emberi felhatalmazás. A republikánus állam – illetve ennek modern szinonimája, a demokrácia – önkéntes, megújítható és módosítható szerződés.

Csakhogya amíg a liberális demokrácia egész elméleti konstrukciója az egyéni *jogokra* épül fel, addig a republikánus eszme kiindulópontja a *szabad közösség* és annak ésszerűen belátható kollektív érdeke. Ez utóbbi nem független az egyéni törekvésektől, sőt, ideálisan azoknak valamiféle szintézise. A közösségi érdek ugyanakkor határt szab az egyéni aspirációk és velük együtt a részérdekek – az ilyen-olyan kategóriákhoz kapcsolódó

Az MTA Politikai Tudományok Intézete, az ELTE BTK Történeti Intézete és a Politikatörténeti Intézet (a Miniszterelnöki Hivatal és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával) *A köztársaság és a 20. századi Magyarország* címmel konferenciát rendezett 2005. február 1-én. Az előadások szerkesztett-bővített változatát közöljük. – A szerk.

csoportos érdekérvényesítés – korlátlan követelésének. Ebben az értelemben a *republikánus szemlélet mintegy középúton helyezkedik el liberalizmus és szocializmus között*. Az elsőtől abban különbözik, hogy az egyén jogait és szabadságát nemcsak a másik ember szabadságának nevében, hanem a közösség együttes érdekeire való tekintettel is korlátozhatónak tartja. A másodiktól abban tér el, hogy a jó élet feltételeinek megteremtését a közösségi (azaz a politikai) döntés illetékességébe utalja. Ez lehetővé teszi annak a szempontnak az érvényesítését, hogy az anyagi vagy kulturális javaknak mindenki számára „kijáró” minimális mértéke mindenkor a közösség kollektív jóléti állapotának függvénye, ezért azokra elvi igény nem is formálható; a lehetséges mértékről csak gyakorlati döntés hozható, ami kormányzati (adott esetben önkormányzati) feladat.

A fentiekből nemcsak a republikánus eszmerendszer egy fontos specifikuma világlik ki, hanem az a triviálisabb tanulság is, hogy a kormányzati gyakorlat síkján a mai, demokratikus Európában tulajdonképpen minden kormány, bármi legyen is a politikai színezete, „republikánus”. Legalábbis amennyiben a közérdeket tartja szem előtt. Működő republikáról azonban csak akkor beszélhetünk, ha az adott közösség tagjai cselekvően és tudatosan kiveszik részüket a közügyek intézéséből. Ahhoz tehát, hogy köztársaság legyen, nem elég az, ha a kormány szemlélete valamilyen tágabb értelemben „republikánus”, hiszen magának a közösségnek kell annak lennie.

A republikánus szabadságeszme legfontosabb specifikuma valószínűleg az, hogy a közösség tagjai olyan egyenlő polgárok, akik semmilyen felsőbb úrnak nem szolgái, semmilyen önkényes hatalomnak – sem világinak, sem teokratikusnak – nincsenek alávetve. Az emberi egyenlőségnek ez az önérzetes megfogalmazódása Európában két forrásra is visszavezethető: egyrészt az antik demokráciára (Athén), másrészt a népvándorlás korában beáramló harci közösségek spontán szabadságeszmejére. Amennyiben azonban a republikánus államforma hangsúlya a törvények uralmán van, akkor a fő szellemi forrásvidék vitathatatlanul a császárság kora előtti antik Róma. Ehhez a hagyományhoz nyúltak vissza az itáliai városállamok és annak első teoretikusai (Guicciardini, Machiavelli), a mi modern világunkra azonban ez a hagyomány főleg angol és francia közvetítéssel szállt át, olyan gondolkodók nyomán, mint Locke, Rousseau, Montesquieu, Jefferson.

Kant szellemében azonban úgy is fogalmazhatnánk, hogy a reszpublika az a kormányzati forma, amely az emberi együttélés dolgainak intézését az Ész, vagyis a magasabb emberi belátás kontrollja alá helyezi. A 20. század szörnnyű kalandjai után persze már nem merjük az emberi rációt

ilyen mértékig felmagasztalni, de amint mindjárt látni fogjuk, azt kihagyni sincs jogunk a képből. Ugyanis már az ókor óta tudható, hogy a reszpublika középpontjában a tanácskozás áll, és ennyiben az mégiscsak a latolgtató értelem rendszere, nem pedig a szeszélyé vagy az uralkodói megalomániáé. A köztársasági államban nem egyszerűen a törvények uralma valósul meg (elvben), hanem olyan törvényeké, amelyek a véleménycsere és vita intézményesített folyamatában keletkeztek, ennélfogva valamiképpen a közös szándéknak, a reszpublikában részt vevő közösség általános vagy pillanatnyi többségi akarátának felelnek meg. Az, hogy azután e törvények felvilágosodottak-e, már a szóban forgó közösség kulturális szintjétől és mentális állapotától függ. Annyi azonban nyilvánvaló, hogy a józan belátás érvényesítésére alkalmasabb egy tanácskozó rendszer, mint akár az egyszemélyi önkényuralom, akár a pusztán szakszempontú, úgynevezett technokratikus döntés.

*

E rövid fogalomtisztázás után lássuk a köztársasági gondolat helyzetét és sorsát az újkori és főleg a jelenkori Magyarországon!

A köztársaság magyarországi kezdeteit úgyyszólván lehetetlen valamilyen jól meghatározott és mindenki által elfogadott dátumhoz kötni. A Habsburgok detronizálása 1849 áprilisában Debrecenben közvetve implicálta ugyan a republikánus államformára való áttérést, ennek tételes kimondására azonban ismert okokból nem került sor. A kormányzó-elnökké megválasztott Kossuth Lajos nagyon is tisztában volt azzal, hogy az adott helyzetben a köztársaság kikiáltása csak rontaná Magyarország helyzetét.

Hetven évvel később, 1918 őszén megszületett ugyan az első magyar köztársaság, Károlyi Mihály gróf „népköztársasága”, de ennek törvényes konszolidálására nem volt sem idő, sem erő. Az 1919 márciusában puccsszerűen létrehozott kommün már egy denaturált, eredeti értelméből kiforgatott, egyetlen társadalmi osztályra leszűkített köztársaság névben gyakorolt diktatórikus, sőt terrorisztikus uralmat. A szavak sajnálatos lejáratására példa, hogy éppen ez az uralmi rendszer nevezte magát „tanácsköztársaságnak”.

Az 1920 februárjában ellenforradalmi légkörben, de szabályszerűen – ha nem is egészen szabadon – választott Nemzetgyűlés Magyarországot olyan szuverén „királysággá” kiáltotta ki, amelynek élén egy inkább elnöki, mint régensi jogkörrel felruházott személy állt. Az időhatár nélkül „kormányzóvá” megválasztott Horthy Miklós még csak nem is volt

arisztokrata, és mindmáig tart a vita arról, hogy a 24 éven át tartó király nélküli királyságnak mi is volt a pontos helye Magyarország alkotmányos történetében.

Az 1920-ban létrehozott roppant bizarr, félig parlamentáris, félig tekintélyuralmi rendszer bukása után és az ország háborús összeomlása által keletkezett helyzetben határozta el az 1945 novemberében demokratikusan – de megint csak nem egészen szabadon – megválasztott Nemzetgyűlés, hogy bevezeti a köztársasági államformát. A döntésnek sok egyéb mellett még az a szépséghibája is volt, hogy megvitatására és meghozatalára, tehát alkotmányozásra, a szóban forgó Nemzetgyűlésnek nem volt szabályos (vagyis a választóktól eredő) felhatalmazása. Ennek az aktusnak idén 59. évfordulóját ünnepelhetnénk, ha nem tudnánk, hogy széles e hazában ez a jeles esemény igen kevés embert hoz izgalomba... Hiszen, valljuk be, az 1946. évi I. törvénycikkkel sem kezdődött el semmi. *Hagyomány*á ez a köztársaság már csak azért sem válhatott, mert már ugyanabban az évben megkezdődött a felszámolása.

Újabb és újabb gyászos fordulatok után (összeesküvési per, a többségi párt főtitkárának elhurcolása, a törvényes miniszterelnök, majd a köztársasági elnök lemondatása és házi őrizetbe vétele, a nem kommunista pártok megszüntetése vagy beolvasztása az egypártrendszerbe) 1949-ben megint egy másféle „köztársaság” deklaráltatott s lépett alkotmányilag érvénybe. A névleg megint „népköztársaságnak” elkeresztelt, pedig még pártköztársaságnak is alig nevezhető, kívülről vezérelt és felelősséggel csak a külső főhatalomnak tartozó államiség. Ha eltekintünk az 1956. őszi intermezzótól, akkor azt a tényszerű megállapítást tehetjük, hogy ez a minden ízében mesterkéltné, minden elődjénél hamisabb államrend kerekén negyven évig tartott, egészen addig a pillanatig, amikor utolsó álparlamentjének utolsó (s erre igazi felhatalmazással nem rendelkező) elnöke kihirdette a visszatérést a közszabadságokat elismerő, többpárti köztársasághoz.

Ez a bejelentés, alig titkolt szimbolikus célzattal, 1989. október 23-án történt, négy hónappal az ötvenhatos mártírok ünnepélyes nemzeti eltemetése után (a „nemzeti” itt „nem kormányzati” jelent!). De a köztársaság emlékezetes dátumává ez a nap sem válhatott, hiszen a fejekben nem az 1989. évi „törvényes forradalomhoz”, hanem 1956-hoz kapcsolódott. Ezenkívül senki sem hiheti, hogy a demokráciára való áttérés pontosan ezen az októberi napon történt; persze az is igaz, hogy az áttérésnek más pontos dátuma sincs...

Valahogyan így foglalható össze az 1946. február elsején kihirdetett alkotmány helye a magyar közjogi változásoknak az elmúlt 85–90 év

során végbement változatos és zavaros történetében. Ez talán arra is magyarázatot ad, hogy miért olyan nehéz Magyarországon republikánus hagyományról beszélni, s arra pozitív értelemben hivatkozni.

Ha kimondom azt a szép magyar szót, hogy *köztársaság* – büszkén arra, hogy a lengyeleken és mirajtunk kívül nincs még egy nép, amelynek a republikára saját szava volna –, első gondom az, hogy tisztáznom kell: *melyik*, a második pedig, hogy szabatosan meg sem tudom mondani: *hányadik*. Harmadiknak szoktuk mondani, de ha Kun Béla, Rákosi Mátyás és Kádár János államrendjét is figyelembe vesszük, akkor talán már a hatodik... Sőt, hetedik, ha az 1920-ban kreált parlamentáris kormányzóságot is elfogadjuk egyfajta *fél-republikának*. (Salazar portugál elnök egykorú köztársasága talán szabadabb volt, mint a Horthyé?)

Ennél is nagyobb baj, hogy 1849 óta e balsors verte hazában a köztársaság képzete majd’ mindig elvesztett háborúkhöz és leverett forradalmakhoz kötődött, vagy pedig olyan világhelyzethez, amelyben szuverén magyar döntésről nem lehetett szó. Meglehet, hogy az 1989–1990. évi rendszerváltozás fő politikai erői épp ezért nevezték magukat inkább demokratának, mint republikánusnak. Nem mintha a demokrácia fogalmával nem történt volna legalább annyi visszaélés, mint a republikáéval. Úgy látszik azonban, sokakban bujkált az a tudat, hogy Petőfi, Vasvári, Szemere stb. minden erőfeszítése ellenére a republikának ebben az országban nincs elég pátosza, nincs elég honossága, nincs elég becsülete. Talán mégsem mondható egészen véletlennek, hogy amikor 1990-ben címet kellett választani, a demokratikus népképviselő szabadon kialakított többségi akarata szerint a korona jelképe győzött Kossuth örökségével szemben!

Nem tudom, hogy az elmúlt tizenöt évben kutatta-e bárki, milyen képzeteket vált ki a „közmagyarból” az a szó, hogy köztársaság, továbbá, hogy van-e érdemleges mondandója arról, mit is jelent „köztársaságban élni”. Attól tartok, hogy száz ember közül kilencvenötnek nincs. Tíz magyarból, aki politizál, kilenc valószínűleg úgy véli, hogy akkor van köztársaság, ha nincs koronás államfő, hanem van helyette egy választott apaszemély, aki békességet prédikál, és amúgy „a nemzet egységének” a megtestesítője.

Csakugyan ez volna a republika? Engedtessek meg, hogy mint a köztársasági gondolat kevés számú honi élesztőinek egyike, szót emeljek a republikánus eszme e bántó elszegényesítése ellen. Köztársaság nem pusztán és nem is elsősorban attól van, hogy választjuk az államfőt – minden dél-amerikai diktátor választás útján került elnöki posztjára, sőt, mint főntebb láttuk, még Horthy is –, hanem attól, hogy olyan államban élünk, amely szabad és egyenlő polgárok tudatosan vállalt politikai közössége.

Olyan államban, amelynek intézményes rendjét és valamennyi döntését illetően e polgárok mindegyikének egyforma szava van. Olyan államban, ahol minden közügy publikus, és minden intézkedés, a maga megfelelő szintjén, szabadon vitatható. Köztársaságban élni azt is jelenti, hogy a közügyek eldöntésében senkinek sem lehet valamilyen címen előjoga: még a szaktudás címén sem, hát még születési alapon, etnikai elsőbbségre való hivatkozással, vagy azért, mert valaki valamelyik párthoz, valamilyen kitüntetett társadalmi csoporthoz tartozik. A köztársaság fogalma tehát eleve kizárja, hogy az állam intézményeit bárki is hitbizományként birtokolja.

E közismert és már-már közhelyesen hangzó elvekből fontos következtetések adódnak. Például az, hogy egy pártnak vagy pártkoalíciónak, még ha a többség szavazatokban kifejeződő bizalmát élvezi is, nincs joga – mintegy kisajátítva a köztársaság intézményeit – levegőnek tekinteni a nép azon csoportjait, amelyek nem állnak mögötte. A köztársaság ugyanis mindenkié, és megfordítva: a nemzeti közösséget mindenkor az a politikai közösség testesíti meg, amelyet a köztársaság intézményei fognak össze.

Hadd fogalmazzam meg még világosabban azt az összefüggést, amely a modern, demokratikusan szervezett nemzeti közösségeket a köztársaság politikai formájával és működési rendjével összeköti. Nemzet és köztársaság között reciprok kapcsolat áll fenn: egyrészt csak azok a köztársaságok működőképesek, amelyeknek polgárait egyfajta nemzeti összetartozási tudat fogja egybe; másrészt csak az a nemzet tekinthető valóságosnak, amelynek sikerült fiktív – olykor képzelt – eszmei közösségből valóságos politikai közösséggé, szabályosan elfogadott törvények és stabil együttélési szokások által összekapcsolt köztársasággá szerveződnie.

A magyar köztársasági gondolat azért törekeny, mert nálunk a képzelt közösség, a történelmi, még mindig primátust élvez az államjogi összetartozás valósága fölött. De törekeny azért is, mert a magyar republikanizmus – úgy is, mint kisnemzeti bizonytalankodás – hajlamos a nemzeti összetartozást némileg relativizálva, valamiféle európai vagy euro-atlanti kozmopolitizmusban föloldódni. (Sietve hozzáteszem, hogy Emmanuel Kant szellemében én a kozmopolitizmust nem tekintem pejoratív fogalomnak.) Ez talán nem is csak az önbizalom hiánya miatt van így, hanem azért is, mert az 1848-ból örökölt sajátosan magyar alkotmányos patriotizmust – azt, amely még az őszirózsás forradalomban is olyan élen jelen volt, mondjuk például Nagy György retorikájában – az 1918-at követő évtizedek a maguk sorozatos töréseivel és szörnyű traumáival fokozatosan kipusztították. 1989-ben minden rendszerváltó irányzatnak azzal a keserves ténnyel kellett szembesülnie, hogy már nem létezik sem általánosan elfogadott nemzeti hagyomány, sem működő-

képes, de ugyanakkor a múlthoz szervesen kapcsolódó magyar alkotmányos tradíció, hanem csak diribdarabok vannak. Mi több, a folytonos újramezések még ezeket a „diribdarabokat” is denaturálták, olykor diszkreditálták (mint például a veretes „népköztársaság” nevet), és ha a köztársaság egyáltalán működni akar, akkor ez aligha lehetséges más-képpen, mint teljes újramezéssel, továbbá kívülről átvett modellek hasznosításával. Talán ezzel a körülménnyel is magyarázható, hogy a demokratikus államrend meghonosodása mind a mai napig várat magára.

*

Fejtegetésem végén hangot adnék néhány optimistább gondolatnak is.

Elsőként ideje volna ráébredni, egyszersmind a magyar köztudatot is ráébreszteni arra, hogy a köztársaság korántsem olyan új keletű eszme ezen a földön, mint ezt egyik-másik oldalról elhitetni szeretnék. Lényegét tekintve a republikánus eszme nem is importproduktum. Itt most nem annyira a „nemesi köztársaság” vármegyékhez kapcsolódó tradíciójára gondolok, és még csak nem is Kossuthra vagy Petőfire, hanem arra az egyszerű tényre, hogy a magyar királyság de facto majdnem 90 éve halott, más szóval *a magyar társadalom idestova egy teljes évszázad óta útban van a köztársasági államberendezkedés felé*. Az „útban van” kitétel persze némileg szépítő jellegű, hiszen sem Horthy Miklós kormányzósága, sem a több mint negyven évig tartó pártállami rendszer nem tekinthető a demokratikus köztársaság előiskolájának. Mindamellett tény marad, hogy a királyság már az 1918 utáni első negyedszázadban is csak mint fiktív állameszme élt tovább, miközben Horthy Miklós – tényleges jogosítványai szerint – inkább volt időkorlát nélkül regnáló köztársasági elnök, mint királypótló régens vagy alkotmányos uralkodó. Ez már csak azért is kimondható, mert Horthy (akit a korabeli magyar arisztokrácia parvenünek tekintett) közrendű sorból jött, és nemzetgyűlés általi választás útján nyerte el méltóságát. S noha az 1918 ősze óta eltelt 86–87 év túlnyomó részét tekintélyuralmi képződmények töltötték ki, *a parlamentáris törvényhozás, valamint a kormányzati felelősség hagyománya már 1848-cal megkezdődött*, miközben a magyar politikai társadalom szabadságigénye folyamatosan, olykor lökészerűen, forradalmak egymást követő láncolatában jelentkezett: 1918-ban, 1956-ban, majd végül az 1989–90-es változást előkészítő lassú „refolúcióban” (e játékos, nem általam kitalált szóképzés „f” betűje a reformfolyamatra utal). Ha tehát a Magyar Köztársaság előtörténetét más nemzetekével vetjük össze, akkor azt figyelemreméltónak nevezhetjük.

A létező hagyományok mérlegelésében sajátos probléma a leninista államszervezési képlet köztársasági vagy antiköztársasági jellege. Aligha vitatható, hogy mind az 1919-es tanácsköztársaságnak, mind az 1949 utáni kommunista államrendnek voltak republikánus elemei: természetesen felemás módon, mert szabadság nélkül, és mai szemmel elfogadhatatlan diktatórikus elemekkel keveredtek. (A „terror köztársasága” pedig nem köztársaság.) Amikor a felemás szót használom, arra gondolok, hogy a kommunista állam csak egy zárt politikai társulás számára működött úgy, mint „köztársaság”. De még ez az állítás is megszorítás után kiált, hiszen – mondjuk – a Rákosi-rendszer semelyik pillanatában sem volt bárki számára is köztársaság. Ezzel szemben a Kádár-rendszer értékelése megenged árnyaltabb megállapításokat. Most, hogy már nem kell ellene harcolni, minden további nélkül elismerhetjük, hogy az a vezető réteg, amellyel Kádár János kormányzata rendszeresen „konzultált” – amelynek a véleményét tehát hasznosnak látta figyelembe venni –, történelmileg nem volt szűkebb, mint az egykori Velencei Köztársaság élén álló patricius elit (más kérdés persze, hogy a kommunista „patriciátusba” milyen módon lehetett bekerülni). A kommunista pártállam köztársaság jellege leginkább azért vitatható, mert nem voltak mindenkiére érvényes egyértelmű törvényei. Ezt a legszemléletesebben éppen az 1988 és 1990 közti időszak fejleményei mutatták meg – abban az értelemben, hogy az egyértelmű törvényességre való áttérés szinte automatikusan maga után vonta a kommunista rendszerből való kilépést.

Ha azonban úgy vesszük, hogy sikerült leküzdenünk a szemantikai nehézségeket (amelyek a demokrácia és a reszpublika szavakat egyaránt érintik), akkor minden zavar és szabadkozás nélkül kijelenthetjük: *van magyar republikánus hagyomány*, mi több, éppen ez a hagyomány az, amely a modern magyar társadalomtörténet legbiztatóbb, legdicsőösebb epizódjaival kapcsolódik össze. Itt a legfontosabb az a gondolat, hogy *a modern politikai nemzet közösségi léte mintegy természetszerűen kapcsolódik össze a köztársasági formával*, mintegy automatikusan igényli a szabadságra és egyenlőségre épülő kormányzati rendszert. Az Európába való szerves betagozódást is ez a kormányzati forma – ennek szembeűnő egyetemessége! – teszi lehetővé. Ha a magyar demokraták ebben az értelemben fognak a köztársaság eszméjére hivatkozni, akkor egyszersmind az újabb kori magyar történelem legjobb, legnemesebb hagyományaihoz is visszatalálnak.¹

¹ E kérdésekről részletesebben lásd a szerző *Még egyszer a párizsi toronyból* című esszégyűjteményét (Új Mandátum, Budapest, 2003.), nevezetesen annak III. részét (175–270).